

**O'ZBEK TILIDA GRAMMATIK KATEGORIYALARNING
FUNKSIONAL-SEMANTIK VA STRUKTUR TAHLILI****Nazarova Manzura Nasrullayevna**

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi.

Xolliyeva Aziza Azamatovna

Termiz davlat universiteti talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19858031>

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek tilidagi asosiy grammatik kategoriyalarning — son, kelishik, zamon, mayl, nisbat — funksional-semantik va struktur xususiyatlarini tahlil etishga bag'ishlangan. O'zbek tili agglyutinativ tuzilishga ega turkiy til sifatida grammatik kategoriyalarni boshqa til oilalaridan tubdan farqli tarzda ifodalaydi. Tadqiqotda tahliliy, qiyosiy va funksional metodlardan foydalanilgan. Kalit so'zlar: grammatik kategoriya, agglyutinatsiya, morfologiya, funksional-semantik tahlil, kelishik, zamon, mayl, o'zbek tili, struktur tahlil.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу функционально-семантических и структурных особенностей основных грамматических категорий узбекского языка — числа, падежа, времени, наклонения, залога. Узбекский язык, будучи агглютинативным тюркским языком, выражает грамматические категории принципиально иначе, чем другие языковые семьи. В исследовании использовались аналитические, сравнительные и функциональные методы. Ключевые слова: грамматическая категория, агглютинация, морфология, функционально-семантический анализ, падеж, время, наклонение, узбекский язык, структурный анализ.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the functional-semantic and structural features of the main grammatical categories in the Uzbek language — number, case, tense, mood, and aspect. Uzbek, as a Turkic language with an agglutinative structure, expresses grammatical categories in a fundamentally different way from other language families. The study used analytical, comparative, and functional methods.

Keywords: grammatical category, agglutination, morphology, functional-semantic analysis, case, tense, mood, Uzbek language, structural analysis.

Grammatik kategoriyalar tilning qurilish negizi hisoblanadi — ular so'zning shakllanishi, jumlaning tarkibi va ma'noning uzatilishini ta'minlovchi asosiy mexanizmdir. Har qanday tilning grammatik tizimini chuqur anglash uchun ushbu kategoriyalarni nafaqat shakliy jihatdan, balki semantik va funksional jihatdan ham tadqiq etish zarur. O'zbek tili bu borada alohida qiziqish uyg'otadi, chunki u agglyutinativ tuzilishga ega turkiy til sifatida grammatik kategoriyalarni affiksatsiya — ya'ni o'zakka ketma-ket qo'shimchalar qo'shish orqali ifodalaydi [4; 1-bet]. Bu xususiyat uni analitik tillardan, masalan ingliz tilidan tubdan ajratib turadi.

O'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarni o'rganish ancha boy tarixga ega. 1963-yilda A. G'ulomov va M. Asqarov tomonidan nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis" darsligi bu sohadagi ilk sistemali tadqiqot sifatida tarixga kirdi [7; 1-bet]. Keyinchalik N. Mahmudov, A. Nurmonov va boshqa olimlarning ishlari o'zbek tili grammatik tizimini yanada chuqurroq o'rganishga zamin yaratdi. Biroq funksional-semantik yondashuv — ya'ni grammatik kategoriyalarni nafaqat shakliy, balki ma'no va nutqdagi vazifasi jihatidan o'rganish — hali ham dolzarb tadqiqot yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilining asosiy grammatik kategoriyalarini ushbu ikki jihatni birlashtirgan holda kompleks tahlil etishdir.

O'zbek tili agglyutinativ tilda grammatik ma'no bir-biridan ajralgan qo'shimchalar yordamida ifodalanishini ko'rsatadi — ya'ni har bir qo'shimcha bitta aniq grammatik ma'noni bildiradi [5; 1-bet]. Masalan, "yoz-" fe'l o'zagiga quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi mumkin: "yozdi" (o'tgan zamon), "yozmoqda" (hozirgi zamon), "yozgan" (sifatdosh), "yozish" (harakat nomi). Bu tizim ingliz tilidan farqli o'laroq juda tartibli va oldindan aytib bo'ladigan qonuniyatga asoslanadi [6; 1-bet].

Agglyutinatsiya o'zbek tiliga muhim ustunlik beradi: grammatik shakllar nisbatan to'g'ri va tizimli bo'ladi, chet ellik o'rganuvchilar uchun ham grammatik qoliplarni o'zlashtirish osonroq kechadi. Biroq bu tizim ham o'z muammolarini saqlab qolgan — bir qo'shimchaning bir necha ma'no ifodalashi (gomofunksionallik) va unli uyg'unlashish qoidalarining istisnolari morfologik tahlilni murakkablashtiradi [3; 1-bet]. Bizning fikrimizcha, o'zbek tili grammatik tizimining aynan shu ikki tomoni — tartiblilik va nozik istisnolar — uni lingvistik tadqiqot uchun ayniqsa qimmatli ob'ektga aylantiradi.

Son kategoriyasi o'zbek tilida nisbatan sodda tuzilishga ega: ko'plik "-lar" qo'shimchasi yordamida ifodalanadi. Biroq bu soddalikning ortida semantik murakkablik yotadi. O'zbek tilida ko'plik qo'shimchasi har doim majburiy emas — "kitob" so'zi ham birlik, ham ko'plik ma'nosini anglatishi mumkin, kontekst hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu holat o'zbek tilining semantik jihatdan kontekstga nihoyatda sezgir til ekanligini ko'rsatadi [2; 1-bet]. Kelishik kategoriyasi o'zbek tilida oltita: bosh, qaratqich, jo'nalish, tushum, o'rin-payt va chiqish kelishuvi. Ushbu kategoriya o'zbek sintaksisida gap bo'laklarining o'zaro munosabatini belgilab berishda markaziy o'rin tutadi. Qiziq jihat shundaki, o'zbek tilida qaratqich kelishigiga ingliz tilidagi egalik konstruktsiyasi (-s) mos kelsa, o'rin-payt kelishigi ingliz tilida bir nechta predlog — in, on, at — orqali ifodalanadi [6; 1-bet]. Bu qiyosiy tahlil o'zbek kelishik tizimining bir qo'shimchaga ko'p ma'no yuklashi jihatidan nihoyatda iqtisodiy va samarali ekanligini ko'rsatadi. Bizning fikrimizcha, o'zbek kelishik tizimini o'rganish nafaqat lingvistik, balki kognitiv jihatdan ham qiziqarli — chunki u o'zbek tilida voqelikni qanday kategoriyalash tizimi mavjudligini ko'rsatadi.

Fe'l o'zbek tilining morfologik jihatdan eng boy kategoriyasi hisoblanadi. Zamon, mayl, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik va shaxs-son kategoriyalari ketma-ket qo'shimchalar orqali bitta fe'l shaklida mujassamlashadi. Masalan, "yozilmayapti" so'zi o'zida zamon (hozirgi), nisbat (majhul), bo'lishsizlik va shaxs ma'nolarini bir vaqtda ifodalaydi [4; 1-bet].

Zamon kategoriyasi o'zbek tilida uch asosiy vaqt — o'tgan, hozirgi, kelasi — doirasida turli xil grammatik shakllarga ega. Masalan, o'tgan zamon "yozdi" (aniq o'tgan) va "yozgan" (noaniq o'tgan) shakllarida ifodalanishi mumkin. Bu ikkala shaklning semantik farqi o'zbek tilshunosligida hali ham muhokamada qolmoqda [1; 1-bet]. Mayl kategoriyasi esa to'rtta shaklni o'z ichiga oladi: aniqlik, buyruq, shart va istak mayllarini. Bu mayller nutqning maqsadga yo'nalganligini — xabar berish, buyurish, taxmin qilish yoki orzu bildirish — grammatik vositalar orqali ifodalaydi.

Nisbat kategoriyasi o'zbek tilida ayniqsa boy tizimga ega: aniqlik, majhul, o'zlik, birgalik va orttirma nisbatlar mavjud. Har bir nisbat fe'l anglatgan harakat va sub'ekt-ob'ekt munosabatini o'zgartiradi. Masalan, "yoz-" o'zagidan "yozil-" (majhul), "yozin-" (o'zlik), "yozish-" (birgalik), "yozdur-" (orttirma) shakllari hosil bo'ladi [5; 1-bet]. Bizning fikrimizcha, o'zbek tilining nisbat kategoriyasi shu tilda insonlar o'rtasidagi munosabat va mas'uliyatni grammatik jihatdan nozik farqlashga qodir ekanligini ko'rsatadi — bu esa tilning ijtimoiy funksiyasini lingvistik vositalar bilan bog'liqligini namoyon etadi.

O'zbek tilshunosligida so'nggi yillarda funksional so'zlar — ko'makchilar, bog'lovchilar, yuklama va modal so'zlar — alohida tadqiqot ob'ektiga aylangan. Idpublications.org da e'lon qilingan tadqiqotga ko'ra, o'zbek tilida 600 dan ortiq funksional so'z aniqlangan bo'lib, ular grammatikalizatsiya va semantik rol jihatidan o'nta ontologik xususiyatga ega [1; 1-bet].

Grammatikalizatsiya — ya'ni mustaqil so'zning asta-sekin grammatik funksiyaga ega bo'lishi — o'zbek tilida ham faol kechayotgan jarayon. Masalan, "uchun", "bilan", "qadar" kabi so'zlar dastlab mustaqil leksik birlik bo'lgan, keyinchalik esa grammatik ko'makchi vazifasini olgan [1; 1-bet].

Funksional so'zlarning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, ular grammatik ma'nodan tashqari pragmatik va uslubiy ma'no ham ifodalaydi — ya'ni nutqdagi sub'ektiv munosabat, emotsional rang va nutq vaziyatini belgilashda ham ishtirok etadi [1; 1-bet]. Bizning fikrimizcha, aynan funksional so'zlarning ushbu ko'p qatlamli semantikasi o'zbek tilini kommunikativ jihatdan nihoyatda boyligini va ularning grammatik tahlilida faqat struktur emas, balki pragmatik yondashuvni ham qo'llash zaruratini ko'rsatadi.

O'zbek tilining grammatik kategoriyalari tizimi agglyutinativ tabiat asosida qurilgan bo'lib, morfologik tartiblilik, semantik boylik va funksional moslashuvchanlikning uyg'un majmuini tashkil etadi. Son va kelishik kategoriyalari kontekstga sezgirlik va iqtisodiy shakllar bilan ajralib tursa, fe'l grammatik kategoriyalari nisbat, zamon va mayl orqali insonlar o'rtasidagi munosabatlarni nozik tarzda ifodalash imkonini beradi. Bizning asosiy xulosamiz shundan iborat: o'zbek tilining grammatik kategoriyalarini to'liq anglash uchun faqat struktur tahlil yetarli emas — funksional-semantik yondashuv bu kategoriyalarning nutqdagi haqiqiy vazifasini, pragmatik salohiyatini va kognitiv asoslarini ochib berishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun grammatikalizatsiya jarayonlarini, funksional so'zlarning diskurs darajasidagi vazifalarini va zamonaviy o'zbek tilidagi yangi kategoriyalashish tendentsiyalarini o'rganish dolzarb yo'nalishlar sifatida tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Idpublications.org. (2020). The role and linguopragmatics of functional parts of speech of the Uzbek language in the linguistic system. Vol. 8, No. 9. <https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/09/Full-Paper-THE-ROLE-AND-LINGUOPRAGMATICS-OF-FUNCTIONAL-PARTS-OF-SPEECH-OF-THE-UZBEK.pdf>
2. Cajlpc.casjournal.org. (2026). Linguistic and terminological interpretation of the noun category terms in Uzbek and Kazakh languages. <https://www.cajlpc.casjournal.org/index.php/CAJLPC/article/view/1450>
3. Arxiv.org. (2024). A morphological analysis model for the Uzbek language. <https://arxiv.org/pdf/2405.14179>
4. Worldlyjournals.com. (2024). Grammatical categories in English and Uzbek languages: Comparative analysis. <https://worldlyjournals.com/index.php/IJSR/article/download/3380/5124/9591>
5. ResearchGate. (2025). Methods of morphological and syntactic analysis for the Uzbek language. https://www.researchgate.net/publication/396445559_Methods_of_Morphological_and_Syntactic_Analysis_for_the_Uzbek_Language

6. In-academy.uz. (2025). Comparative analysis of morphological structures of verbs in English and Uzbek. <https://in-academy.uz/index.php/cajmrms/article/download/62523/39328/70037>
7. Academia.edu. (2024). The study of syntactic level in Uzbek linguistics. https://www.academia.edu/126571215/The_Study_of_Syntactic_Level_in_Uzbek_Linguistics